

**ДЬОМІН О.Б.,
доктор історичних
наук, професор**

*Одеський національний
університет
ім. І.І. Мечникова*

**УКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ, АНГЛІЯ І
ОСМАНСЬКА
ІМПЕРІЯ В
ПРОЦЕСІ
ФОРМУВАННЯ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ
СИСТЕМИ**

У другій половині XVI ст. значно зросла роль балтійсько-чорноморської дуги, яка з'єднувала північний і південний світи Європи. Розташування українських земель на крайньому сході тогочасної політичної карти Європи на певний час зробило їх одним із геополітичних полюсів континенту. Іншим полюсом, що знаходився на крайньому атлантичному заході Європи, стала Англія. В умовах творення європейської системи держав і Англія, і Північне Причорномор'я довгий час залишались периферією Європи. Піднесення їх до рівня системоформуючих полюсів з виходом на світову систему визначилося подіями 1589-1590 рр. на українських землях. Походи козаків у віддаленому від центрів європейського політичного життя регіоні привели в дію політичну ланцюгову реакцію.

Проявом входження українських земель до європейського простору стала поява на межі 70-80 років XVI ст. на теренах України спочатку представників англійського купецтва, а згодом і англійської корони, які простували до Стамбула. Саме через українські землі в

складі Речі Посполитої, а не через більш зручний і коротший шлях по Середземному морю Англія і вступила в торговельні та політичні контакти з Османською Портою, оскільки в другій половині XVI ст. Середземне море залишалось практично закритим для англійців¹. На противагу півдню, Балтійське море на той час було достатньо освоєним англійцями регіоном.

Стратегічне значення українських земель, їх центральне розташування в Східній Європі зумовлювало безперервні спроби сусідніх держав захопити простір між Карпатами і Доном. Однак справжню загрозу для української людності представляло Кримське ханство, оскільки для татар ловля людей перетворилась трохи не на найголовніший засіб існування. Під час майже щорічних набігів татар у неволю потрапляли тисячі християн. За таких умов виживання українців забезпечував збройний опір козацтва.

У другій половині 50 – на початку 60-х років XVI ст. широкого розголосу набула військово-політична діяльність одного з керівників запорозького козацтва князя Дмитра Вишневецького. Боротьба за гегемонію в чорноморсько-каспійському просторі з новою силою спалахнула в 1560-ті роки. Після підписання в 1568 р. мирної угоди з Габсбургами султан у 1569 р. розпочав спільний турецько-татарський похід на Астрахань. Свідками його стали агенти англійської Московської компанії Томас Беністер і Джеффри Декет, які саме в той момент опинилися в Астрахані². Отже, уже в 1560-ті роки в Англії мали деяке уявлення про співвідношення сил у причорноморському регіоні. Іншим імовірним каналом інформації про Північне Причорномор'я стала Польща. Тут англійці закріпилися на зламі 1570-1580-х років, коли для них відкрилися порти Гданськ і Елблаг (Мелвін)³. Присутність англійців у цьому регіоні засвідчена новітніми археологічними знахідками печаток від їх товарів у Києві⁴. Там купці з Англії могли довідатись про козаків.

Характерною особливістю регіональних міжнародних відносин був стан "перманентної війни" в Північному Причорномор'ї. Саме посилення козацького наступу на турецько-татарські володіння запустило політичний механізм європейських міжнародних відносин, що зумовило їх перехід в якісно новий стан. В історичній літературі спеціальних досліджень з проблеми козацько-татарсько-турецьких відносин 1589-1590 рр. донедавна не було, хоча згадки про козацькі походи цих років містяться в працях істориків різних країн. С.М.Соловійов, спираючись на російські джерела, підкреслював, що боротьба козаків відволікала увагу татар від Москви. У контексті московсько-українських відносин розглядав діяльність козацтва Б.Флоря⁵. В українській історіографії склалися різні підходи до відтворення тогочасних подій. Д.Бантиш-Камєнський лише згадав про наслідки козацьких походів для Порти та

Польщі і звернення поляків до англійського посла. Д.Яворницький, посилаючись, головним чином, на С.М.Соловйова, підкреслював самостійний характер політики козаків⁶. Деякі історики, зокрема М.Аркас, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, І.Крип'якевич, І.Рибалка, С.Плохій, Ю.Терещенко та інші, з різних причин навіть не торкаються подій тих років⁷. Ряд дослідників обмежуються наведенням окремих фактів боротьби українського народу проти турецько-татарської навали⁸. Лише нещодавно побачила світ фундаментальна робота С.Леп'явка про події тих років та їх міжнародний розголос, яка насамперед базується на польських джерелах⁹.

У польській історіографії, у роботах К.Леппи та З.Вуйцика, дії козаків висвітлюються з точки зору дестабілізації польсько-турецько-татарських і польсько-українських відносин, а в дослідженнях Я.Ясновські та Х.Цінса вони аналізуються в контексті польсько-англійських взаємин¹⁰. У румунській історіографії вивчався вплив козацьких походів на стосунки Валахії та Молдови з Портою та Англією¹¹. Турецькі дослідники порівняно недавно звернулись до проблеми англо-турецьких відносин¹², але залишили події 1589-1590 рр. фактично поза увагою. В англомовній літературі вони розглядаються під різними кутами зору. В "Кембріджській історії Польщі" взаємним козацько-татарським нападам та існуванню конфлікту відводиться всього декілька речень. У працях Д.М.Вон, Д.Рамзі, К.М.Кортепетера головним чином фіксується тільки сам факт конфлікту, хоча останній з дослідників й подає дії козацтва в контексті татарсько-степових відносин і політики Порти в Північному Причорномор'ї¹³.

На роль англійської дипломатії в ліквідації польсько-турецької напруги, але без згадки про козаків, зверталась увага в статті Г.Ципуриної про англо-турецькі відносини. О.Сич пов'язує походи козаків з широким колом подій, які відбувались у міжнародному житті Південно-Східної Європи в другій половині XVI ст. Європейські наслідки боротьби козацтва досліджуються в спеціальних розвідках автора даної статті, де польсько-козацька політика Англії та антитурецька і антитатарська боротьба українців представлені як взаємопов'язані і складові частини загальноєвропейських міжнародних процесів кінця 80 – початку 90-х років XVI ст.¹⁴.

Витоки подій 1589-1590 рр. певною мірою відносяться до часів безкоролів'я 1587 р., на які припадає активізація козацьких і татарських походів. У 1587 р. татари вдерлися в польсько-литовські прикордонні землі. У відповідь козаки здійснили напади на Тягин, зруйнували Аккерман і Очаків, а невдовзі пройшли по Молдавії. Навесні 1588 р. під час антикозацького рейду помер кримський хан Іслам Гірей, і його наступник Кази Гірей пообіцяв замирити козаків¹⁵. Улітку 1588 р. козаки спустошили в околицях Тягині тринадцять сіл. Водночас, у серпні татари

увірвалися в українські землі. І знову восени козацькі загони чисельністю до 4 тисяч чоловік розорили чотири турецьких села поблизу Бендер. У свою чергу, татари теж пограбували чотири польських села¹⁶.

На відміну від інших джерел, історія власне польсько-турецького конфлікту 1589-1590 рр. та участь у ньому англійської дипломатії може бути повніше висвітлена за допомогою матеріалів дипломатичного листування представника Левантійської компанії та одночасно агента англійської корони в Стамбулі Едварда Бартона¹⁷. На жаль, не всі листи Бартона збереглися, але враховуючи, що свої депеші до Лондона він надсилав кожні два тижні, до того ж, як правило, дублював їх, а для надійності в нових повідомленнях ще раз у стислому вигляді викладав зміст попереднього листа, практично відома майже вся інформація, яку Бартон вважав за потрібне донести до Англії. Вона дозволяє ґрунтовніше висвітлити розвиток подій на українських землях і особливо їх міжнародний аспект.

Передумовою конфлікту стала напруга, яка в 1587-1588 рр. виникла у відносинах між Річчю Посполитою і Портою внаслідок дій українського козацтва, а початок, власне, самого конфлікту припадає на квітень 1589 р. Саме тоді в листі Бартона з'явилося повідомлення про скарги татар з приводу завданих козаками збитків і про невдоволення цією обставиною султана. Більш широких масштабів наступ козаків набув у травні – червні 1589 р.¹⁸. Конкретніше картина постає з листів Мюрада III і Зигмунта III, виступу підканцлера Речі Посполитої на сеймі 9 вересня 1589 р., королівської інструкції для сеймиків, московських документів. Навесні – влітку загін козаків вийшов у море і біля міста Гезлева (відомого також під назвою Козлов – сучасна Євпаторія) захопив турецький торговий корабель. Потім козаки чисельністю десь 800 – 1500 чоловік, очолювані отаманом Захаром Кулагою, під час ярмарку увірвалися на чайках у Гезлев, пограбували місто і звільнили багатьох полонених. Незабаром підоспіли татари, і в сутичці за місто загинули отаман та декілька десятків козаків; іншим, незважаючи на переслідування хана Кази Гірея, вдалося відійти. У свою чергу, козаки невдовзі розгромили гарнізони міст Аккермана, Тягина, Очакова та спалили навколишні села. Із зруйнованих фортець вони вивезли артилерію, зброю і забрали худобу, яка призначалась для відправки до Стамбула. Разом з донськими козаками запорожці напали на Азов, розбили гарнізон, пограбували купців, захопили полонених.

Військові походи на турецькі і татарські володіння справили приголомшливе враження на Стамбул. Одразу після отримання повідомлень з півночі Мюрад III віддав наказ беглербею Румелії готуватись до вторгнення в Польщу. Вже 3 липня турецькі війська під проводом беглербея Хазир-паші вирушили по Дунаю в напрямку Молдови, до Бендер, де ма-

ли з'єднатися з татарами¹⁹. Після довгих років турецько-польського спокою султан вперше спрямував свої сили на польсько-українські землі. Наступальний характер польської політики Мюрада III був спричинений не тільки діями козаків, а базувався на цілому комплексі зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку Османської імперії. Один з найвагоміших серед них був пов'язаний зі змінами в східній політиці Туреччини. Затягла перська війна, розпочата ще в 1578 р., наближалась до кінця, однак у Стамбулі активізувалися противники миру, які бажали її продовження. Війська вимагали платні і вчиняли заколоти по всій території країни – від Персії до Угорщини. Мир не влаштував армію. Відсутність у казні грошей навіть призвела взимку 1588/89 р. до голоду в Стамбулі²⁰.

Певним виходом з фінансової кризи, безумовно, могла стати нова війна. Перспективною вважалась війна проти Іспанії. Одним з головних завдань Е.Бартона, як представника Англії, було залучення Османської імперії до спільної з Англією війни проти іспанських Габсбургів. Проте спроби підштовхнути Туреччину до дій проти Іспанії напередодні походу Армади бажаних результатів не принесли²¹. Кожна країна виходила із своїх власних інтересів. У Стамбулі добре пам'ятали, як у 1580 р. турецький дипломат намагався скоординувати зусилля Франції, Англії та Туреччини проти Іспанії та як тактика зволікань Єлизавети звела ці зусилля нанівець. У свою чергу, ініціативи по здійсненню англо-французького посередництва між Туреччиною і Персією, які заради спільних акцій проти Іспанії розпочала в 1583 р. Англія, наштовхнулися на відсутність усталених дипломатичних відносин²². Отож, з початку 1589 р. Е.Бартон подвоїв енергію для того, щоб схилити політичні терези в Стамбулі на користь активізації західної політики. Однак у нього знайшовся могутній супротивник – великий візир, який, щоб запобігти конфлікту з Іспанією, виступав за продовження війни з Персією. Альтернативою іспанській війні могла стати війна в Східній Європі, причому такі настрої відчувались у Стамбулі ще наприкінці 1588 – початку 1589 рр. 3 січня Бартон писав у Лондон, що великий візир, доповівши султану про з'єднання в Польщі сил московського володаря з ерцгерцогом Максиміліаном, спрямоване проти Порти, зміг призупинити налаштування турецького флоту. Можливим варіантом виглядала і війна з австрійськими Габсбургами. Улітку 1589 р. султан надіслав імператору листа з погрозами розпочати війну, якщо той не звільнить 3 тисячі полонених турків та не сплатить данину²³. Мюрад III вважав імперію відповідальною за порушення домовленостей щодо Угорщини. Таким чином, перспектива закінчення турецько-іранської війни, фінансова скрута і пов'язані з нею заворушення в турецькому війську, опозиція турецьких політиків іспанській війні та розгортання активних бойових дій українського козацтва проти татар і турків стали передумовою турецько-польського конфлікту.

На першому етапі конфлікту розпочатий дещо спонтанно похід турецького війська відбувався надзвичайно повільно. Беглербей продовжував сподіватись на довгоочікувану появу великого польського посла. Як висловився Е.Бартон, турки "не мають великого черева, щоб переварити поляків, і, крім того, скоріше бажають посла для укладення миру"²⁴. Серпень – жовтень пройшов у безперервних нападах татар і окремих загонів турків. Скільки відбулося набігів, точно з'ясувати неможливо: джерела називають різні цифри. Крім татар, беглербей дозволив здійснити рейд на українські землі 10-тисячному загону турків. Однак, як сповіщав 19 вересня Е.Бартон, мало кому з них пощастило повернутися назад.

Чутки про події на польсько-турецькому кордоні поширилися по Європі. До Лондона восени надійшло повідомлення з Антверпена про вторгнення 130-тисячної турецької армії, а з Емдена в жовтні – про велику поразку турків на теренах Польщі. Своїми успіхами поляки завдячували козакам, про що свідчить красномовний документ, знайдений С.Леп'явко²⁵. Проте сили були нерівними. Можливо, тому, за повідомленнями Е.Бартона від початку жовтня, беглербей вирішив залишитись у Бендерах на зиму, що, на думку англійського дипломата, мало означати подальшу ескалацію турецько-польського конфлікту: адже зимові умови були найкращим часом для вторгнення на протилежну сторону Дністра. Але в середині жовтня ситуація змінилась. Попередній прогноз Е.Бартона не виправдався, оскільки беглербей повернувся за Дунай до Сілістрії²⁶. Грудень 1589 – січень 1590 рр. характеризувались, з одного боку, відсутністю бойових дій на кордоні, а з іншого – інтенсивною політичною боротьбою різних зовнішніх і внутрішніх сил у Стамбулі. Взагалі, Е.Бартон вважав, що в новому році турки обов'язково воюватимуть, але не зовсім зрозуміло з ким – з імперією Габсбургів чи з Річчю Посполитою²⁷. Значну активність щодо налагодження відносин між Іспанією і Портою розгорнув іспанський посол.

Саме в цей час остаточно вирішилась доля мирного договору з Іраном. Шах Аббас надіслав до Стамбула в якості заручника свого племінника Хейдер Мірзу, виконавши обов'язкову умову турків. Тепер у правителя Порти остаточно були розв'язані руки для походу на північ. На початку лютого Мюрад III направив до Польщі турецького чауша, який мав поставити Зигмунта III перед вибором або війни, або сплати впродовж 40 днів данини. Від поляків вимагалось відбудувати зруйновані міста, повернути полонених мусульман, їх жінок і дітей, відшкодувати або повернути артилерію, товари, велику рогату худобу і отари овець, покарати "розбійників", тобто козаків, та за прикладом усіх сусідніх християн сплатити данину. В іншому випадку армія і татари отримують наказ про вторгнення. Тому королю краще віддати Порті 100 фунтів срібла (250 – 300 тисяч талерів. – О.Д.) та виконати всі попередні

зобов'язання. На відповідь полякам відводилися два місяці²⁸.

У березні 1590 р. розпочав роботу польський сейм, де йшлося про війну з Туреччиною. Головним результатом зборів шляхти стало рішення про ведення наступальної війни. У ній козацькі загони були вкрай необхідними і сейм планував найняти на службу 20 тисяч козаків²⁹. Подібний поворот подій свідчив про небажання польської сторони виконувати умови турецького ультиматуму. Але Зигмунт III у квітні 1590 р. вперше з часу конфлікту пообіцяв знайти і покарати козаків. Однак, як справедливо вважає С.Леп'явко, це було не більше ніж відпискою³⁰. У Стамбулі все саме так і зрозуміли, і вже у квітні татари нанесли удар по українських землях. Як повідомляв Е.Бартон 18 квітня 1590 р., султан віддав розпорядження збудувати на Нижньому Дунаї, неподалік від Чорного моря, міст через ріку та прокласти маршрут руху війська в обхід населених пунктів³¹.

Але до безпосередніх військових операцій справа все ще не доходила. У другій половині квітня беглербей відправив до короля чауша і одного з вищих сановників володаря Молдови з вимогами про сплату контрибуції, правда, у більш реальних для польської сторони розмірах і в більш прийнятних формах. Сам беглербей отримав наказ залишатись у Сілістрії й не переходити Дунай³². Стримана поведінка Мюрада III у квітні – травні, коли втрачався дорогоцінний час для нападу, більше нагадувала демонстрацію сили, ніж бажання вести війну. Тому можна вважати, що навесні 1590 р. турецько-польський конфлікт перейшов у нову фазу. Його другий етап характеризувався впливом різних міжнародних чинників, втягуванням у регіональний конфлікт зовнішніх по відношенню до нього сил, свого роду інтернаціоналізацією. Обидві країни вдалися до пошуків союзників. Для Порту вони обмежувались однією Московією³³.

Зате зовнішньополітична активність Речі Посполитої поширилась майже на всю Європу. Польські дипломати намагались привернути увагу західноєвропейських країн до війни у Північному Причорномор'ї і добитися від них діяльної допомоги. Унаслідок цього вивченням військово-політичної ситуації на українських землях займалися монархи та дипломати Священної Римської імперії, королівств Іспанії, Франції, Англії, Данії, Швеції, Московського царства, інших менш значних країн. У Римі, Антверпені, Венеції, Гаазі, Гамбурзі, Емдені, ганзейських та італійських містах жваво обговорювались чутки про війну турків з поляками та про поразку, якої турки зазнали від якихось козаків. Папа Римський і король Іспанії запевнили поляків, що в разі необхідності вони нададуть Польщі всю можливу допомогу. Польський уряд знайшов однодумців в особах волозького і молдавського господарів, для яких війна в будь-якому випадку означала б розорення їхніх земель. Наполегливі зусилля, докладені польськими послами в німецьких землях, сприяли зверненню протес-

тантських князів Німеччини до королеви Англії з проханням про організацію в Стамбулі дипломатичного демаршу на користь Польщі³⁴.

У Лондоні з розумінням поставилися до становища Польщі. Як довели події 1586-1588 рр. і в самій Англії, і довкола неї, країна виявилась залежною від постачання військових припасів, сировини та зброї з берегів Рейну і з північно-західної Європи. Іспанія, готуючись до військових дій проти Англії, зуміла розгорнути успішну економічну блокаду Британських островів. Незважаючи на те, що похід Армади закінчився крахом, іспанський король почав гуртувати сили для спорядження наступної Армади. Військово-морська активність Іспанії слугувала джерелом постійної тривоги для Таємної ради Англії. В умовах англо-іспанського протистояння польський ринок набував особливої важливості, а політична стабільність Речі Посполитої не могла не турбувати державні кола Англії. До того ж ще у квітні 1588 р. польський канцлер звернувся до Єлизавети з пропозицією союзу³⁵. Певну роль могли відігравати і міркування про збереження спокою на турецько-польському кордоні, оскільки англійці виявились зацікавленими і в безперервному функціонуванні торгового шляху зі Стамбула до Балтики і, особливо, у постачанні через польські та німецькі землі рогатої худоби з Молдови. Ще відчутніше впливало на позицію Лондона загострення ганзейсько-англійських протиріч на Балтиці. Дипломатична співпраця з Варшавою на певний час забезпечила англійцям нейтралітет Польщі в балтійських інтересах Єлизавети³⁶.

При англійському королівському дворі не існувало одностайної оцінки ситуації в Східній Європі. Зокрема, один із провідних англійських дипломатів – Г.Паллавіціно не вірив у можливість турецько-польської війни і вважав, що все обмежиться проведенням татарських рейдів. Врешті-решт, переважила думка про необхідність сприяти планам Речі Посполитої. Проте лише наприкінці серпня 1590 р. Єлизавета підписала листа з розпорядженням для Е.Бартона діяти спільно з послом польського короля для укладення польсько-турецького миру³⁷.

Таке затягування рішень взагалі було притаманним для політики Єлизавети. Не можна відкидати й припущення, що на момент, коли королева Англії давала вказівку своєму агенту в Стамбулі, вона вже мала вісті про досягнення, за посередництва Е.Бартона, угоди. На це вказує зміст листа Єлизавети до Мюрада III від 16 липня 1590 р. з подякою за допомогу. Проте офіційний лист від канцлера Я.Замойського зі Львова, датований 26 липня 1590 р., з повідомленням про мир з турками королева Англії звісно отримала пізніше цієї дати³⁸. У цьому зв'язку в літературі ставилося питання про роль представника Англії в розв'язанні польсько-турецького конфлікту. Так, висловлювалось припущення, що Е.Бартон діяв відповідно до попередньої інструкції³⁹. З точки зору румунсь-

ких істориків, ідея посередництва диктувалася не з Лондона, а виникла безпосередньо в Порті, до того ж ініціатива замирення ворогуючих сторін належала молдавському господарю Петру Кульгавому і Е.Бартону, причому перший керувався міркуваннями визволення країни від османського іґа, а другий – політичними і економічними інтересами Англії. К.М.Кортепетер також вважав, що Е.Бартон діяв спільно з господарем Молдови⁴⁰.

Оцінюючи ці події, необхідно пам'ятати, що політична діяльність Е.Бартона в Османській імперії обумовлювалась виконанням ним за сумісництвом обов'язків представника англійської корони. Тому впродовж 1589 – на початку 1590 рр. його дипломатичні зусилля спрямовувались на досягнення скоординованих дій Англії та Туреччини проти Іспанії. Ще в лютому 1589 р. Е.Бартон пішов на дипломатичну хитрість – заявив, буцімто король Іспанії запропонував Єлизаветі вигідні умови миру, проте вона підкреслила, що без султана їх не підпише. Як відмічав сам Е.Бартон, це подіяло, і Мюрад III пообіцяв влітку направити проти іспанців турецький флот. Володар Порти надіслав до Англії листа, в якому обіцяв вже навесні вивести свої кораблі на підмогу Єлизаветі та застерігав її від іспанців⁴¹. Конфлікт з Польшею загрожував досягнутому, нехай і формально, успіхові Е.Бартона, міг створити в Лондоні уяву про його неспроможність виконувати відповідальні завдання.

За свідченнями іноземних дипломатів і турецьких джерел, Е.Бартон мав енергійний характер, міг приймати самостійні, причому іноді не зовсім законні рішення⁴². Вищенаведений приклад щодо іспанських мирних пропозицій достатньо красномовно це підтверджує. Тому дії Е.Бартона наприкінці травня – червня 1590 р., коли в Стамбулі діяло польське посольство, не виходять за рамки його загальної поведінки.

Польське посольство прибуло до Стамбула 29 травня 1590 р. Як доповідав Е.Бартон, невдовзі після прибуття до турецької столиці польський посол передав йому листа від канцлера Польщі. У ньому висловлювалось прохання сприяти нормалізації польсько-турецьких відносин. Врахувавши міжнародні обставини, а також можливі наслідки війни для відносин Англії з Францією та Іспанією і для політичних та економічних стосунків Англії з Портою, Е.Бартон, як він написав Ф.Уолсінґему, дійшов висновку, що посередництво слугуватиме інтересам Англії. Тому після трьох днів консультацій і підготовки прохання Е.Бартон направив послання великому візирю і султану. У своєму зверненні до турецького уряду Е.Бартон підкреслив, що Мюрад III обіцяв Єлизаветі виступати єдиним з нею фронтом проти спільних ворогів і також об'єднаними зусиллями сприяти друзям. Він наголосив на можливих, унаслідок турецько-польської війни, ускладненнях міжнародної ситуації, які, поза будь-яким сумнівом, зачіпатимуть і Англію, і Туреччину. За зауважен-

ням Е.Бартона, Англія на той час імпортувала з Польщі вкрай необхідні для ведення війни з Іспанією артилерійські припаси, збіжжя, морське і військове спорядження, тому, застерігав англійський представник, у разі турецького наступу Польща зупинить експорт цих матеріалів, і Англія напередодні вторгнення противника опиниться у вкрай скрутному становищі. Це, у свою чергу, потягне за собою розрив військового союзу Англії з Нідерландами, які також ведуть війну з Іспанією – наймогутнішим ворогом турецького султана. Якщо Нідерланди залишаться віч-на-віч з Іспанією, Філіпп II зуміє легко розправитись з повсталими провінціями і розв'яже собі руки для дій проти Туреччини і Англії. Безперечно, теза про необхідність спільних акцій проти Іспанії стала важливим доводом на користь миру між Річчю Посполитою і Османською імперією. Про це свідчить і лист Мюрада III Єлизаветі від 12 червня 1590 р., в якому він підкреслив бажаність активізувати військові операції Англії проти іспанців, а також пообіцяв підтримку і допомогу⁴³.

Певного сенсу набувало для Туреччини і нагадування про залежність Англії від польської сировини. Оскільки Англія не мала достатньої кількості корабельних матеріалів, потреби її кораблебудування забезпечувались за рахунок балтійських і, особливо, польських матеріалів⁴⁴. Але й Туреччина залежала від постачання з Англії олова для виробництва гармат⁴⁵. Хоча для зовнішньої політики ці аргументи мали другорядну роль, проте вони створювали загальне уявлення про небажаність турецько-польської війни.

Посередництво Е.Бартона досить легко досягло успіху. Ледве не першорядне значення мали розрахунки Туреччини на отримання контрибуції: після війни з Іраном казна Порти виявилась порожньою. Не меншої ваги, в умовах виношування планів війни з Австрією, набувала небезпека конфлікту з Польщею, що фактично могло закінчитися війною на два фронти. Загрозливим виглядав союз Іспанії з Габсбурзькою імперією, а перспектива зіткнення Філіппа II з Англією і Нідерландами здавалась цілком реальною.

За умовами угоди, досягнутої 12 червня і остаточно затвердженої наприкінці червня 1590 р., польський уряд брав на себе зобов'язання заподіяти суворі санкції проти українських козаків і сплатити чималу контрибуцію. Але оскільки він не мав ані сил, ані можливостей для виконання умов угоди, а також не міг стримати козацьке свавілля і зупинити напади на турків і татар, то був змушений піти на певні поступки козакам⁴⁶. Утім, попри все, козаки не підкорялись, а навпаки, як повідомляв у Лондон Е.Бартон, навіть у найбільш напружені моменти конфлікту, коли військо Беглербея розташовувалось на турецько-польському кордоні, знаходили шлях на Дунай і завдавали туркам чималої шкоди⁴⁷.

Чутки про протурецьку політику Англії набули в Європі такого широ-

кого розголосу, що Єлизаветі й через декілька років довелось виправдуватися з цього приводу перед московським царем Федором⁴⁸. Активізація боротьби українського козацтва проти зовнішньої агресії та його походи наприкінці 1580-х років на турецько-татарські володіння в Північному Причорномор'ї отримали широкий міжнародний резонанс. Реакція англійських дипломатів показала, що турецько-польський конфлікт, викликаний одним із найбільших у XVI ст. походів українських козаків, порівняно швидко переріс локальні рамки регіону і виявився пов'язаним із зовнішньою політикою більшості європейських країн. Він привів до перерозподілу політичних сил та зірвав плани майже всіх країн, які потрапили в коло зовнішньополітичних протиріч східноєвропейського простору, і, більше того, сприяв формуванню нових міжнародних уподобань вже на загальноєвропейському рівні.

Політичні акції багатьох країн Європи засвідчили залежність їх інтересів від того чи іншого варіанта розв'язання польсько-турецького конфлікту. Тогочасна міжнародна ситуація склалася таким чином, що для уособлюваного в католицькій Іспанії та Священній Римській імперії германської нації центру сили європейської системи, яка вже впродовж майже століття знаходилась у стадії генези, вигідним виявлялося продовження і розгортання конфлікту. Для таких периферійних країн, як Англія, Сполучені Провінції, Швеція, Польща, а також для такої структуроформуючої країни, як Туреччина, більш сприятливим варіантом виглядало мирне врегулювання конфлікту. Від вибору тієї чи іншої альтернативи залежав розподіл балансу сил в Європі. Цим системним фактором й обумовлювалось втручання Англії в міжнародні колізії на українських землях. За своє посередництво Єлизавета не отримувала особливої користі ні від Мюрада III, ні від Зигмунта III. Зате опосередкований українськими подіями зиск у рамках європейського балансу сил міг виникнути і, як показали подальші обставини, став реальним. Так запрацював механізм системного зв'язку, поштовх якому надали широкомасштабні виступи українських козаків. Якщо головні актори дипломатичної сцени мали давні різноманітні структурні зв'язки, то цього не можна сказати про європейську периферію. Якраз включення периферійних країн і земель у трансконтинентальні взаємовідносини означало їх перетворення на елементи системи європейських держав.

ПОСИЛАННЯ

¹ Corbett J.S. *England in the Mediterranean. A Study of the Rise and Influence of British Power within the Straits 1603 – 1713.* – 2-nd ed. – Westport, 1987. – P. 2-9; Дьомін О. Англія та Османська імперія в європейських

- міжнародних відносинах 70 – 80-х років століття // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С.108-112.
- 2 Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. – Л., 1937. – С. 250-257.
 - 3 Ramsey G.D. English overseas trade during the centuries of emergence. – L., 1957. – P. 102-114; Zins H. Polska w oczach anglikow XIV – XVI w. – Warszawa, 1974. – S. 81; Подаляк Н.Г. Ганза: мир торговли и политики в XII – XVII столетиях. – К., 1998. – С. 168-169.
 - 4 Климовський С.І. Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 112-116; Він же. Київська пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 129-134.
 - 5 Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. IV. – М., 1990. – С. 251-253; Флоря Б.М. 3 історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-90-ті роки XVI ст.) // ВІЖ. – № 8. – 1978. – С. 125-127.
 - 6 Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С. 91; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.ІІ. – Львів, 1991. – С. 54-57.
 - 7 Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1991; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 1. – К., 1992; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К., 1993; Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990; Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Рибалка І.К. Історія України. – Ч.1. – Харків, 1995; Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989; Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996.
 - 8 Грушевский М. История украинского козачества. – Т.1. – К., 1913. – С. 219; Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття // Нариси з історії України. – В.3. – К., 1941. – С. 46; Історія Української РСР. – Т.1. – К., 1967. – С. 161; Ефименко А.Я. Історія українського народу. – К., 1990. – С. 198; Голобуцький В. Вказ. пр. – С. 154-155; Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. – К., 1959; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середині XVII століття. – К., 1991. – С. 45-46; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К., 1989. – С. 108-113.
 - 9 Леп'явко С.А. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561 – 1591). – Чернівці, 1999.
 - 10 Lepszy K. Rzeczpospolita polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589 – 1592). – Krakow, 1939. – S. 27; Jasnowski J. England and Poland in the XVI and XVII Centuries. – L., 1948; Zins H. Anglia a Baltyk w drugiej polowie XVI w. – Wroclaw, 1967; Idem. Polska w oczach Anglikow...; Wojcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968.
 - 11 Jorga N. Studii istorice asupra Chilici si Cetatisi Albe. – Bucurest, 1889; Demeny L., Cernovodeanu P. Relatiile politice ale Anglici cu Moldova, Tara Romaneas ca si Transilvainia in secolele XVI – XVIII. – Bucuresti, 1974.
 - 12 Kurat A.N. Turk-ingiliz munasebetlerinin baslangici ve gelismesi (1553 – 1610). – Ankara, 1953. – S.76-81 (за переклад з турецької завдячую К.А.Галієву); Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – К., 1998. – С. 150-151; Сарай М. Історія турецько-українських відносин / Пер. Б.В.Сергійчука // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.1. – К., 1998. – С. 53-54.
 - 13 Kurat A.N. Turk-ingiliz munasebetlerinin baslangici ve gelismesi (1553 – 1610). – Ankara, 1953. – S.76-81 (за переклад з турецької завдячую К.А.Галієву); Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. – К., 1998. – С.

- 150-151; Сарай М. Історія турецько-українських відносин / Пер. Б.В.Сергійчука // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.1. – К., 1998. – С. 53-54.
- ¹⁴ Цыпурина Г.И. Английская дипломатия в Османской империи во второй половине в. // Англия в эпоху абсолютизма. – М., 1984. – С.15; Сыч А.И. Английская дипломатия и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в конце XVI в. // СВ. – Вип.54. – 1991. – С.150-165; Дёмин О.Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589 – 1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI веках. – Ростов-н/Д., 1990. – С.129-135; Він же. Запорозьке козацтво в європейських відносинах кінця 1580-х років у висвітленні англійських дипломатичних джерел // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Запоріжжя, 1997. – С. 140-145.
- ¹⁵ Kortepeter С.М. Op. cit. – P. 100; Леп'явко С.А. Вказ. пр. – С. 160-162.
- ¹⁶ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – С. 102; Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII века. – Саратов, 1961. – С. 143; Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.) – Кишинев, 1987. – С. 168; Аствацатуров Г. Бендерская крепость. – Бендеры, 1997. – С. 67-68.
- ¹⁷ List and Analysis of State Papers, Foreign series. – V.I. – II / Ed. by R.B.Wernham. – L., 1964 – 1966. (Далі – LASP).
- ¹⁸ Calendar of State Papers. Foreign series of the reign of Elizabeth. – In 23 v. – L., 1950. – V.XXIII. – P. 346. (Далі – CSP. For. Eliz.).
- ¹⁹ Ibid. – V.XXIII. – P. 346-347, 348; Kortepeter С.М. Op.cit. – P. 105; Demeny L., Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 25.
- ²⁰ CSP. For. Eliz. – V.XXIII. – P. 62, 134, 164, 254, 347; Иналджик Г. Вказ. пр. – С. 59.
- ²¹ Pears E. The Spanish Armada and the Ottoman Porte // EHR. – 1893. – V.8. – № 31. – P. 439-466; Hess A.C. The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier. – Chicago, 1978. – P. 104.
- ²² Calendar of State Papers, relating to English affairs, preserved in, or originally belonging to, the archives of Simancas / Ed. by S.Hume. – In 4 v. – L., 1890. – V.III. – P. 65, 107, 431 (Далі – CSP. Spain.); Дьомін О.Б. Англія та Османська імперія... – С. 110.
- ²³ CSP. For. Eliz. – V.XXIII. – P. 12, 374, 401.
- ²⁴ Ibid. – P. 374, 401, 402; LASP. – V.I. – № 792.
- ²⁵ LASP. – V.I. – № 792; Леп'явко С. Вказ. пр. – С. 169-170.
- ²⁶ LASP. – V.I. – № 792.
- ²⁷ Ibid. – V.I. – № 796, 800, 802.
- ²⁸ Ibid. – V.II. – № 810.
- ²⁹ Бевзо О.А. Вказ. пр. – С. 102; Леп'явко С. Вказ. пр. – С. 177-179.
- ³⁰ Леп'явко С. Вказ. пр. – С. 173.
- ³¹ LASP. – V.I. – № 812, 819.
- ³² Ibid. – № 819.
- ³³ Переписка между Россией и Польшей / Сост. Н.Н.Бантыш-Каменский. – Ч. 2. – М., 1862. – С.23-24.
- ³⁴ LASP. – V.I. – № 809, 814; V.II. – № 840.
- ³⁵ LASP. – V.I. – № 809, 814; V.II. – № 840.
- ³⁶ Braudel F. La Mediterranee et le Monde mediterraneen a l'epoque de Philippe II. – P., 1949. – P. 149-150; Wernham R.B. After the Armada. Elizabethan England and the Struggle for Western Europe. 1588 – 1595. – Oxford, 1984. – P. 159.
- ³⁷ LASP. – V.I. – № 814; V.II. – № 834.

- ³⁸ Ibid. – № 832,835; Elementa ad fontium editiones. – V.IV. – Romae, 1961. – P. 95-96.
- ³⁹ Jasnowski J. Op. cit. – P. 22; Kurat A.N. Op. cit. – P. 80; Сыч А.И. Указ. соч. – С. 156.
- ⁴⁰ Demeny L., Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 25; Kortepeter C.M. Op. cit. – P. 106.
- ⁴¹ CSP. For. Eliz. – V.XXIII. – P. 132-133, 135.
- ⁴² Kurat A.N. Op. cit. – P. 76-77.
- ⁴³ LASP. – V.I. – № 825, 826, 827.
- ⁴⁴ Christensen A.E. Dutch Trade to the Baltic about 1600. – Copenhagen-The Hague, 1941. – P. 365; Zins H. Polska w oczach Anglicow... – S. 81.
- ⁴⁵ CSP. Spain. – V.II. – P. 706; Skilliter S.A. William Harborne and the Trade with Turkey 1578 – 1582. A documentary study of the first Anglo-Ottoman relations. – L., 1977. – P. 22-25; Дьомін О.Б. Англія та Османська імперія... – С. 110.
- ⁴⁶ LASP. – V.I. – № 827; Джерела до історії України-Руси. – Т.8. – Львів, 1908. – С. 65.
- ⁴⁷ LASP. – V.I. – № 819, 821.
- ⁴⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Англией / Изд. под ред. К.Н. Бестужева-Рюмина // Сборник Русского исторического общества. – Т.38. – СПб., 1883. – С. 252-254.

Надійшла до редакції 07.06.2004